

Ерназарова З.Ш.,

КИМЭП университетінің профессоры, ф. ф. д.,
Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: isalta_69@mail.ru

ҚАЗАҚ ШЕШЕНДІК СӨЗДЕРІНІҢ АРГУМЕНТТЕУ МОДЕЛЬДЕРІ

Қазақ халқы ертеден шешендік сөзге айрықша мән берген. Шешен билер ойды жүйелі жеткізудің, сөзді әдемі құрудың тәсілдерін жақсы білген. Оның айқын көріністерін бізге жеткен канатты сөздерден, толғаулардан көруге болады.

Қазақ шешендері ел басқаруға, дала заңдарын құруға, дауларды шешуге, келіссөздер жүргізуге қатысқаны тарихтан белгілі. Әр халықтың әлем туралы өз көзқарасы, сонымен байланысты жинақталған білім – тәжірибесі, қалыптасқан құндылықтары бар. Ұлттық дүниетаным әлем туралы тұрақталған көзқарастардың, қағидалар мен құндылықтардың, тәжірибе мен білімнің, сенімнің жиынтығы болып табылады. Бұл, ең бірінші, адамның әлемдегі орнын, өмірінің мәнін, қоғам мен жеке тұлғаның арақатынасын анықтайтын, белгілейтін этикалық, эстетикалық ұстанымдар жиынтығы болып табылады. Шешендік сөз үлгілерінде көшпенділердің әлем туралы бай көзқарасы, дүниені тану мәдениеті бейнеленген. Дүниетаным мәдениетінде ойды негіздеу, аргумент құру, дәлелдеу әдісі үлкен маңызға ие. Өйткені аргументтеу моделі ойлау моделін бейнелейді. Шешендік сөздердегі қазақ билерінің аргументтеу тәсілдерін анықтай отырып, ұлттық дүниетанымның негізінде жатқан ойлау моделін реконструкциялауға болады.

Түйін сөздер: қазақ шешендік сөздері, шешендік дискурс, аргументтеу модельдері, ұлттық дүниетаным.

Yernazarova Z.Sh.

Models of argumentation of Kazakh oratory

In the article are defined argumentation models of oratory words, having peculiar role in the history of the Kazakh people. But there are several reasons for distinguishing the Kazakh peoples' eloquence and oratorical skill. Firstly, holders of oratory words were bi (the Kazakh orators), who having interfered in policy of leading peoples in order to harmonize relationships among individuals, between nation and nation, fulfilled the functions of a prosecutor, an advocate and an executioner. Secondly, telling to people the profoundly philosophical propaganda words and ideas about the essence of life.

In the article are defined argumentation models, lying in the structure and content of the Kazakh oratory words, which are taken as the material for a rhetorical word. In the research discourse components of the oratory words, acceptance of information by a listener, the procedure of cognition process, basic concepts of the people's national worldview are taken with due account into primary concern.

Key words: the Kazakh oratory words, oratorical discourse, argumentation models, national worldview.

Ерназарова З.Ш.

Модели аргументирования казахского ораторского искусства

Казахи издавна придавали особое значение ораторскому искусству. Наши предки умели красиво и ясно излагать свои мысли, от них до нас дошло много крылатых слов и выражений. Казахские шешены, или бии, участвовали в управлении государством, в создании сводов законов, они были и судьями, решал разные споры среди жузов и родов. У каждого народа свое мировоззрение, свой взгляд на мир. Мировоззрение представляет собой совокупность устойчивых взглядов, принципов, оценок и убеждений, определяющую отношение к окружающей действительности

и характеризующую видение мира в целом и место человека в этом мире. Характеризует общее понимание мира, быта, социума и индивида, его этическую и эстетическую составляющие, и роль и положение человека в объективном мире. Известно, что в ораторском искусстве основную роль играют модели аргументации. Модели аргументации отражают модели мышления. Анализируя модели аргументации казахского ораторского искусства, можно реконструировать менталитет народа, его основные жизненные ценности.

Ключевые слова: шешен, ораторский дискурс, мировоззрение кочевников, топос, модели аргументации, законы степи.

Ежелгі грек және рим шешендерінің риторика туралы еңбектерінде сөзді құрастырудың модельдерін анықтау маңызды тақырыптардың бірі болған. Осымен байланысты Аристотельдің риторикаға арнаған еңбектерінде «топос» ұғымы қолданылып, оның түрлері анықталады. Топос-адамның таным процесін модельдеудің түрі, адам танымында ақпаратты жүйелеудің, жадыда сақтаудың механизмін абстракциялау болып табылады. Топос ұғымын Протагор енгізіп, Аристотель әрі қарай дамытқан [1, 23-24].

Қазақ халқының ұлт болып қалыптасуында, мемлекетінің даму тарихында шешендік өнер ерекше орынға ие. Қазақ қоғамында сөздің орнын, халықтың пікірін өзгертуші қоғамдық күшін хандар мен ел басшыларына тура айтылған кесімді шешімдерінен, асқақтаған, шектен шыққандардың көкірегін басқан өткір сөздерінен, жүрекке сенім беріп, санаға ізгілікті дарытқан әдемі, әсерлі сөздерінен көруге болады [2, 11; 5,-15; 8, 38]. Бұл сөздердің бұлтартпас шынайлығы, ақиқатқа қайшы келмеуі саликалы ой жүйесіне негізделген аргументтерге құрылуымен байланысты.

Ш. Уәлиханов қазақ шешендік өнерін әлем әдебиетінің жоғары деңгейімен қатар қояды: «Бии никем формально не избираются и формально никем не утверждается. Значение их основано на частном авторитете, который приобретают они так же, как в Европе поэты, ученые и адвокаты. Народ наш имеет богатую и насыщенную поэтических достоинств, замечательную литературу, более близкую к индогерманскому эпосу, чем к восточным произведениям этого рода. Наконец, что всего важнее, формы нашего общественного развития находятся в том самом безыскусственном периоде, когда они представляют наибольшую аналогию с результатами высшего культурного развития» [4, 81].

Қазақ билерінің өмірімен танысқан А. Янушкевич қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбаевтың әкесі ел басқарған Құнанбай би туралы өз жазбаларында былай деп жазады: «Құнанбай – это просто машина для говорения, часы, которые

только тогда идут, когда не заведены. Как только проснется, пускает в ход свой язык и говорит неустанно, пока не заснет. Каждую минуту приходят к нему киргизы за советом, а он как оракул, который вещает со своего треножника, часто подперев бока руками; на каждое три слова цитата из шарията, а память у него такая удивительная, что все указы и распоряжения правительства приводит, будто по книжке читает [15, 181].

Қазақ шешендік өнері ел басқару, мемлекеттілікті нығайтуда халықты біріктіріп, елдің тұтастығын нығайтты. Бір ғана сөзбен дауларды ымыраға, бітіспес дұшпандықты достыққа айналдырудың құпиясы неде? Қазақ шешендері өз сөздерінде қандай сөйлеу стратегияларын жиі қолданды, дәлелді, аргументтерді қалай құрды?

Қазақ шешендік өнерінің адамзат тарихында қалыптасқан риторика өнерімен қандай ұқсастығы және қандай айырмашылықтары мен ерекшеліктері бар? Бұл сұрақтарға жауап беру арқылы ұлттық ойлаудың когнитивті моделін жаңғыртуға болады.

Аталған мәселені зерттеу үшін когнитивті лингвистика, коммуникация теориясы, дискурс теориясының негізгі ұғымдары мен ұстанымдары басшылыққа алынды. Шешендік сөз дискурсын – аргументтер лингвистикалық талдауда оны жүйелі байланыстағы бөліктердің тұтастығы ретінде қарау керек және оның өзгермелі сипатқа ие екендігін есте сақтау керек. Өйткені кез келген шешен сөздің дүниеге келуі ой, концепция, сөз мақсаты, оның бірнеше міндеттерге бөлінуі, олардың өз ішінде подтезистерге бөлінуі, сөздің сыртқа шығуы сияқты өзара байланысты компоненттерден тұрады. Сонымен қатар бұл компоненттердің мазмұны бірыңғай сипатқа ие емес. Ал шешен сөздің дискретті сипаты адамның қабылдау процесімен байланысты.

Қазақ шешен билері сөзге ежелгі грек шешендері сияқты жазбаша дайындалып, жаттамаған [2, 11]. Алайда жастайынан шешен сөздерді естіп, ауызша жаттау, ауыздан – ауызға тарату, орамды нақыл сөздерді құрудың белгілі бір

тәсілдерін меңгеруге итерген. Дегенмен шешен сөз сөйлеу адамнан кең, терең дүниетанымды, сезімталдық пен байқағыштықты, шынайы өмір құбылыстарына талдау жасап, пайымдаулар жасауды керек еткен. Ол жөнінде С. Негимов: «Әлеумет алдында ойлы сөз сөйлеу – шешеннің биік дүниетанымынан, қабілеттілігінен, өмірлік және өнерпаздық тәжірибесінен туындайды. Тізелескен дауда, ғылым-білім бәсекесінде самарқанды сапырып, алмас қылыштай жарқылдатып сөз айту – кез келген шешеннің маңдайына жазылған бақыт емес», – деп жазады [8, 116].

Шешен сөз стратегиясын анықтауда халық танымындағы тріек құндылықтарға баса назар аударған. Халық танымындағы құндылықтарды бірнеше концепцияның айналасына топтастыруға болады: толық адам, дала заңдары, әділдік, ел-жер, ағайын, намыс, батыр, би.

Қазақ халқының дүниені тану философиясы шығыстық философиядағы ең толық адам, рухани жағынан жетілген адам болу рухын қастерлеу мен зерделеу дәстүрін жалғастыра отырып, оны өзіндік мазмұнмен байытады. Көне қазақ қоғамында тұлғаға қатысты «азамат», «алаштың азаматы», «пенде», «кісілікті кісі» деген толық адам концептісін ашатын ұғымдарға ұнамсыз болып табылатын қасиеттер «менменшілдік», «өзімшілдік», «мақтаншақтық», намыссыз, жасықтық ұғымдары қарсы қойылған. [7; 9].

Қазақ шешендік сөздерін дикурс ретінде қарстырған авторлар ұжымы Ж. Смағұлова, К. Күркебаева, Ә. Жұмағұлова шешендік сөз дискурсын прагматикалық, гносеологиялық және онтологиялық аспектіде қарастырады [11, 21].

Шешендік өнердегі аргументтеу тәсілдері ойлау моделі ретінде философтарды, психологтарды, филологтарды ертеден қызықтырып келеді. Ой қалай құрылады?

Ойды құрудың универсалды моделі бар ма? Оны меңгеруге, үйренуше болады ма? Аргументті құрудың ұлттық сипаты бар ма, жоқ па деген сұрақтар ғалымдарды, шешендік өнерді меңгергісі келетіндерді талай уақыттан бері қызықтырып келеді.

Батыс риторикасындағы аргументтеу модельдерін зерттеген О.Э. Сухарева риторикада тыңдаушының аргумент қабылдауының қалыптасқан 6 моделі бар екенін айтады. Олар: (1). Тұтастық. Адам ақпаратты жүйелі байланыстағы тұтастық ретінде қабылдайды. (2) Ритм. Адам миы ритмдегі, яғни қозғалыстағы ақпараты қабылдайды. (3) Ассоциация. Айғақтардың ассоциация негізінде қабылдануы: адам таным дүниесі жаңа ақпаратты өзінде бар ақпа-

ратпен салыстыру, қарсы қою, дәлдігін айқындау арқылы қабылдайды. (4) Жіктелім. Талдау, салыстыру негізінде ақпараттарды топтастыру арқылы қабылдау. (5) Абстракциялау. Ақпаратты маңыздылығына қарай жалпылау, негізгі және көмекші белгілерді анықтау, жалпылау. (6) Иерархия. Ақпараттар арасындағы бүтін-бөлшектік байланысты, қарым-қатынасты анықтау. [13, 13]. Әр халықтың аргументті құрудағы ерекшеліктері туралы Н.И. Рец, А.Н. Барановтың зерттеулерінде ұлттық дүниетанымын концептілерінің аргумент құруда негіз шешуші қызмет атқаратыны айтылады [10; 2]. Осы аталған теорияны қазақ шешендік өнеріне қолданып көрелік.

Қазақ шешендік сөздерінде қабылдаудың ақпаратты жалпы тұтастық сипатта – әлем – табиғат – адам – арасындағы өзара байланыс түрінде беру арқылы тыңдаушыны сендіру, халық танымында бар құндылықтармен ассоциациялық байланыс орнату арқылы сендіру, жеке мен жалпы арасындағы жалпы байланысты көрсету арқылы сендіруге құрылған сөз модельдері көп кездеседі.

1. Адам танымында ақпаратты ассоциациялық салыстыру, қарсы қою моделіне құрылған аргумент үлігілері:

Атың жақсы болса,	Бірінші – иманың,
Ер жігіттің пырағы,	Екінші – жиғаның,
Балаң жақсы болса,	Үшінші – ырысыңның тұрағы
Жан мен тәннің шырағы.	
Қызың жақсы болса,	Толға би [6, 193].
Жайқалып өскен құрағы.	
Әйелің жақсы болса,	

2. Әлемдегі барлық нәрсе өзара байланысты, адам – табиғаттың бөлшегі, табиғат пен адам арасындағы алдыңғысы соңғысына бағынатын тәуелділік бар деген дүние туралы көзқарас шешендік сөзде сендірудің бір тәсілі ретінде қолданылған. Сөз тақырыбын ашу, мәселені анықтауда, көңіл аударуда табиғат құбылыстарын қатар алып ұсыну тыңдаушыны иландыру, айтылған ойды мақұлдату қазақ шешендік сөздерінің басты ерекшелігі деп айтуға болады.

Мысалы, *Абылайханның сұрау салуы*

Бір күні Абылайхан қарамына көз тойған, үш жүзден озған, әлемнен озған ала аяқ билері бас қосып отырғанда, айтыпты:

– Дүниеде тозбайтұғын нәрсе бар ма, өлмейтұғын жан бар ма? Тозбайтұғын не нәрсе? Осыны тауып беріңдер де, менен қалағандарыңды алыңдар.

Сонда түбі-тегі қытшақ Таймас-Жуас орнынан ұшып тұрып, Абылайханның алдына барып жүгініп сөйлейді. Алдияр тақсыр, бұлардың бәрінің айтып тұрғаны тозатұғын нәрселер. Тозбасты ұста соқпайды, Өлместі құдай жаратпаған демеді ме? Құдай дескен құда болады, құшақтасқан дос болады. Дос болғанда, бірінен –бірі жүйірік ат алады, қыран құс алады, тұзу мылтық алады. Ат өледі, құс ұшады, тұзу мылтық қисаяды, достық сондаймен тозады.»Төсекте басы қосылсын, Төскейде малы қосылсын» деп құда болады. Киіт саларда бір дау, мал берерде екі дау, үйге енгізерде үш дау, ұзатарда төрт дау. Осы даулардың бірде болмаса да, бірімен ол құдалық та тозады. Құдай қосқан құда емес, құшақтасқан дос емес, бірінен-бірі жан аяспайтын, көрмесе, сағынып жүретұғын бір-екі тату болады. Тозбағанда, ол екі татудың татулығы тозбайды.

*Қара жердің өлгені
Қар астында қалғаны
Асқар таудың өлгені
Басын мұнар шалғаны
Аққан судың өлгені
Мұз боп тоңып қатқаны
Ай мен күннің өлгені
Түнөріп барып батқаны
Өлмегенде не өлмейді
Ғалымның жазған хаты өлмейді.
Жақысының аты өлмейді,*

дегенде естіген жандар сілтідей тұнады. Абылай хан риза болды. Қамқа тонды бас қылып, тоғыз беріпті [6,112-113]. Бұл сөзде толық адам ұғымы жақсы істер істеуші, ізденуші, әлемді танушы адамдардың бейнесі арқылы беріледі.

3. Адам өмірін табиғат құбылыстарына ұқсату, адамға таныс табиғат құбылыстарын аналогия ретінде қатар алып, ойды абстракциялау аргументтеудің тәсілі болған.

*Тоғайболған тал едім.
Таяққылса, шарам не?
Айдыншалқаркөледім,
Құдыққылса, шарам не?
Жапалаққұсмақтанса,
Жардантышқаналдым дер
Жаманадаммақтанса,
Жақсыныңағыншалдым дер.*

4. Таза логика заңдарына, бөлшектер арасындағы ұқсастықтардан жалпылықты анықтау арқылы өз ойын дәлелдеу қазақ шешендік сөз-

дерінде жиі қолданылатын аргументтеу жолы болып табылады. Қазақ шешендік сөздері силлогизмге, таза логика заңдарына құрылған пайымдауларға құрылған. [1,350]. Пайымдаудың үш тағанды құрылымына негізделген сөздердің жазылмаған дала заңдарына негізделген сөздердің тыңдаушыны сендіруге, ойды логика заңдарына сай дәлелдеуге құрылған. Мысалы: *Қара қазаққа хан ие, қара жерге халық ие.*

Хандығыңды бер де, жерді ал. Хандығыңды қимасаң, қара жерде нең бар?

Халық арасында тараған әдет құқығын негіздеме-сілтеме ретінде алып, аргумент құру шешендік дауларда көп кездеседі.

Ұлы жүз бен кіші жүз арасында малдауы туады. Сонда дуды тыңдап отырғна Қазыбек би: – Ұлы жүзді қауға бер де малға қой, Кіші жүзді найза бер де, жауға қой. Орта жүзді қамшы бер де дауға қой,-дегені қайда? Соған қарағанда, төре беру жолы менікі емес пе? Жығылсам, алдымнан ағам бар. Сүрінсем, артымда інім бар. Билік менікі еді ғой. Мұны біреуің ауыздарыңа алмағандарың қалай?

Төле би сен атадан үлкен болып тудың. Ініңнің бір еркелігін көтеретін жөнің бар. Оны оалмай, жылқысын негеқып аласың? Уа, жарқыным, Мама би, сен атаның қара шаңырағында қалған екенсің, ағаңның көзінің тірісінде жеңгеңді неге зорлықпен әкетесің? Даугердің адалы құстай ұшатын да, арамы мұрттай ұшатын. Сен Мама би, қатыныңды қайтар, сен Төле би, жылқыны қайтар. Екі жағыңда иесіне табысы болмаған соң, екі аяқты түгіл төрт аяқты қалмасын [6, 119].

Шешендік дауда Қазыбек би ұсынған аргументті семантикалық бөліктерге бөліп көрейік. Шешендік даудағы аргументті құру моделі:

1. Алғышарт: халық түсінігінде бар қағида ұстаным (атаңның өсиеті...); 2. Байланыс (соған қарағанда); 3. Тұжырым (жол менікі емес пе?); 4. Негіздеме (алдымда ағам); 5. Байланыс сұрақ – қорытынды. Аргумент құрылымын анықтауда С. Тулминнің моделі негізге алынды [14, 119].

Қорыта келгенде, қазақ шешендік сөздеріндегі аргументтеу модельдері адамның жалпы дүниетаным заңдылықтарына сай индукция мен дедукцияға, соның ішінде индукцияның жеке келген тәсілдері – себеп-салдарлық қатынасқа, ұқсату, аналогия заңдарына құрылған. Шешендік сөздің басты ерекшелігі ретінде

- тыңдаушыны сөзді дұрыс қабылдауға алдын ала дайындау, жалпыға ортақ таныс ақпараттар мен тұжырымдарды мақұлдату арқылы негізгі ойды беру;

- әлемді өзара байланысты тұтастық ретіне қарау, табиғат пен адам арасындағы бүтін-бөлшектік байланысты тану;

- адам тіршілігімен байланысты табиғи ортадағы таныс, бұлтартпас шындықты аргументтің айғақтары түрінде қолдану;

- сөз стратегиясын халық танымындағы құндылықтарға негіздей отырып құру;

- дала заңдарына, әдет құқығына аргументтің негіздемесі ретінде сілтеме жасау сияқты әдіс-тәсілдерін атауға болады.

Шешендік сөздер ұлттық ойлау моделінің жарқын көрінісі болып табылады. Шешендік сөздердің аргументтеу модельдерін білім беру жүйесіне енгізу жас ұрпақтың ойлау қабілетін ұлттық негізде дамытуға ықпал етеді деп есептейміз.

Әдебиеттер

- 1 Аристотель. Сочинения в 4 томах. – Т. 2. – М.: Мысль, 1978. – 687с.
- 2 Адамбаев Б. Казахское народное ораторское искусство. – Алматы: Ана тілі, 2007.
- 3 Баранов А.Н. Аргументация как языковой и когнитивный феномен // Речевое воздействие в сфере массовой коммуникации. – М.: Наука, 1990. – С. 40-52.
- 4 Валиханов Ч.С. Собрание сочинений в пять томах. – Том 4. – Алматы, 1985. – 450 с.
- 5 Қосымова Г. Шешендік өнер негіздері. – Алматы: Баянжүрек, 2007. – 295 б.
- 6 Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. – Т. 6. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2005. – 394 с.
- 7 Нысанбаев А. Қазақстандық философия: өткені, бүгіні, ертеңі // «Айқын» газеті, 2013 жыл, 25 қыркүйек.
- 8 Негимов С. Шешендік өнер Алматы, 1997. – 203 б.
- 9 Оразбаева А. Қазаққа тән құқық мәдениетінің қайнары: ұлт тағдырындағы билер институтының бастауы турасында / Оразбаева А. // Егемен Қазақстан. – 1998. – С. 9 қазан.
- 10 Рец Н.И. Типичные структуры аргументирования в русском и чувашском языках / Вестник Чувашского университета. – Выпуск № 1. – 2013. – С. 159-161.
- 11 Смағұлова Г., Күркебаев К., Жұмағұлова Ә. Шешендік сөздер дискурсы. – Алматы: ҚазҰУ, 2012. – 184 б.
- 12 Сопер П.Л. Основы искусства речи. – М.: Феникс, 2006. – 448 с.
- 13 Сухарева О.Э. Западная риторическая традиция и проблема убедительности монолога. – АКД, Ижевск, 2010. – 21 с.
- 14 Тулмин Ст. Человеческое понимание. – М.: Прогресс, 1984. – 327 с.
- 15 Янушкевич А. Дневники и письма из путешествия по казахским сипеям. – Казахстан, 1966. – С.184.

References

- 1 Aristotel'. Sochineniya v 4 tomakh. – Т. 2. – М.: Mysl', 1978. – 687s.
- 2 Adambayev B. Kazakhskoye narodnoye oratorskoye iskusstvo. – Almaty: Ana tili, 2007.
- 3 Baranov A.N. Argumentatsiya kak yazykovoy i kognitivnyy fenomen // Rechevoye vozdeystviye v sfere massovoy kommunikatsii. – М.: Nauka, 1990. – S. 40-52.
- 4 Valikhanov CH. CH. Sobraniye sochineniy v pyat tomakh. – Tom 4. – Almaty, 1985. – 450 s.
- 5 Kosymova G. Sheshendik oner negizderi. – Almaty: Bayanzhyrek, 2007. – 295 b.
- 6 Meshhur-Zhusip Kopeyuly. Shygarmalary. – Т. 6. – Pavlodar: «EKO» GOF, 2005. – 394 s.
- 7 Nysanbayev A. Kazakstandyk filosofiya: otkeni, bygini, yerteni // «Aykyun» gazetі, 2013 zhyly, 25 kyrkuyyeyek.
- 8 Negimov S. Sheshendik oner Almaty, 1997. – 203 b.
- 9 Orabayeva A. Kazakka ten kыkыk mädeniyetiniң kaynary: ыlt tagdyryndağy biler institutynuң bastaуy turasynda / Orabayeva A. // Yegemen Kazakstan. – 1998. – S. 9 k,azan.
- 10 Rets N.I. Tipichnyye struktury argumentirovaniya v russkom i chuvashskom yazykakh / Vestnik Chuvashskogo universiteta. – Vypusk № 1. – 2013. – S. 159-161.
- 11 Smagulova G., Kurkebayev K., Zhumagulova A. Sheshendik sozder diskurs. – Almaty: KazU, 2012. – 184 b.
- 12 Soper P.L. Osnovy iskusstva rechi. – М.: Feniks, 2006. – 448 s.
- 13 Sukhareva O.E. Zapadnaya ritoricheskaya traditsiya i problema ubeditel'nosti monologa. – AKD, Izhevsk, 2010. – 21 s.
- 14 Tulmin St. Chelovecheskoye ponimaniye. – М.: Progress, 1984. – 327 s.
- 15 Yanushkevich A. Dnevniki i pis'ma iz puteshestviya po kazakhskim sipeyam. – Kazakhstan, 1966. – S.184.